

Васильюк П.М.Український інститут експертизи
сортів рослин

УДК [631.526.3+631.53]:061.64:633/635«1923/2013»(477)

Етапи формування національних сортових рослин- них ресурсів у системі держав- ного законодавчого регулювання України (1923–2013 рр.)

Висвітлено аналіз наукових публікацій у галузі селекції, насінництва та сортовипробування, архівних документів та опублікованих урядових постанов.

Обґрунтовано відсутність комплексного дослідження історії створення спеціальної системи охорони прав на сорти рослин країни і необхідність відтворення етапів формування державної системи охорони прав на сорти рослин.

Ключові слова:

селекція, сортовипробування, сорти рослин.

На сьогодні одним із головних завдань аграрної політики України є проведення заходів щодо збільшення виробництва та покращення якості продукції рослинництва шляхом розширення й оновлення сортових рослинних ресурсів, які визначають продовольчу безпеку держави та використовуються у подальшому селекційному процесі. З розвитком біологічної науки та зростанням потреб сільського господарства у забезпеченні високопродуктивними сортами рослин держава прийняла ряд заходів з проведення реєстрації сортів, що поширені на території України, охорони прав селекціонерів і впровадження сортової сертифікації насіння відповідно до міжнародних вимог. Організація такої діяльності, насамперед, залежить від результатів державного сортовипробування вирощуваних культур.

Як свідчать галузеві фахові видання, проблема випробування сортів була актуальною з кінця XIX ст., а окремі дослідження проводилися ще у XVIII ст. Не-

зважаючи на такий тривалий період розвитку даної галузі, відсутньою залишалася узагальнююча наукова праця з історії започаткування й організації державного сортовипробування на території України та до 1992 р. Лише поодинокі відомості можливо знайти у публікаціях з суміжних напрямів – селекції та насінництва або звітних матеріалів вітчизняних дослідних установ. Проте така інформація здебільшого слугувала як джерело, а не історіографічна база. Саме тому, враховуючи відзначення 90-річчя від започаткування системних досліджень із сортовипробування та створення спеціальної мережі установ для його проведення, Український інститут експертизи сортів рослин прийняв за необхідність відтворити історію державної системи з випробування сортів, здійснивши історично необхідний науковий аналіз наукової літератури, архівних матеріалів та опублікованих урядових директив.

На жаль, окремих історіографічних праць і історії розвитку

сортівипробування сільськогосподарських культур не знайдено. Деякі події в еволюції державного випробування сортів розкрито у колективній монографії за науковою редакцією В.В. Шелепова [1]. Зокрема, у розділі 9 «Сортівивчення і охорона прав на сорти» узагальнено історію сортівивчення, ознаки експертизи на ВОС-тест та міжнародні зв'язки в охороні прав на сорти рослин. Проте названу проблему висвітлено фрагментарно, зазначаючи лише певні урядові розпорядження.

Використані матеріали стосовно розвитку даного напрямку містили лише поодинокі історіографічні відомості в комплексних дослідженнях з історії розвитку сільськогосподарської науки та дослідної справи в Україні, вітчизняної селекції та насінництва. Про відкриття у 1721 р. у м. Лубни першого аптекарського городу, який мав за мету інтродукцію, акліматизацію та селекцію лікарських рослин, пише В.А. Вергунов у першій частині «Нарисів» із історії аграрної науки, освіти та техніки [2]. Цю

дату можна віднести до перших спроб проведення сортовипробування, адже застосовуючи добір, необхідно було дослідити наявний місцевий набір сортів.

Про необхідність проведення порівняння ще XVIII ст., з метою виявлення врожайнішого й адаптованішого сорту до ґрунтового-кліматичних умов, наведено у праці Л.Л. Балашева, який вважає таку роботу завданнями сортовипробувань [3]. Аналізуючи його статтю, з'ясовано, що подальший розвиток випробування сортів набув у другій половині XIX ст. на полях сільськогосподарських товариств, ботанічних садів, дослідних установ і поміщицьких господарств. Автор також зазначає, що лише після проведення в 1913 р. наради із сільськогосподарської дослідної справи почали приділяти увагу питанням методики порівняльної оцінки сортів.

Низку маєтків, у яких здійснювали дослідження з вивчення місцевих і закордонних сортів, наведено у монографії Х.М. Піпан [4]. Її праця також містить інформацію про роботу мережі дослідних установ Харківського товариства сільського господарства, до програми завдань яких було включено порівняння найпоширеніших сортів досліджуваних культур. Так як здебільшого у той час сортовипробування проводили з метою визначення переваг запропонованих на ринку сортів й отримання високого врожаю без ризику переплати, для достовірності отриманих результатів було розроблено спеціальні правила дослідження зразків насіння і рослин. Такі відомості наведено й у науковій публікації П.Є. Маринича [5].

Після Першої світової війни на вітчизняному та закордонному ринках поживалася конкуренція насіння цукрового буряку та

зернових культур. Це зумовило організацію постійних досліджень сортів при селекційно-дослідних станціях, зокрема мережі дослідних установ Всеросійського товариства цукрозаводчиків. Такий період описано у праці Б.А. Паншина «Питання районного викохування сортів цукрового буряка» [6].

Визначальними у розвитку вітчизняного сортовипробування стали 20-ті роки XX ст., коли було створено координуючий сільськогосподарську науку і дослідну справу Сільськогосподарський науковий комітет України (СГНКУ), згодом реорганізований у Науково-консультаційну раду (НКР) та спеціалізовані галузеві управління (Сорто-насіннєве управління Цукротресту) й товариства (Всеукраїнське товариство насінництва).

Інформація про діяльність СГНКУ та діючого при ньому бюро насінництва ботанічної секції міститься в матеріалах фонду № 1061 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Зокрема, у нашому дослідженні чи не вперше відзначено, що саме у науковій програмі бюро стояло завдання стосовно розроблення норм якості насіння з урахуванням ґрунтового-кліматичних умов країни. Для проведення спеціальних досліджень створено Київську контрольну-насіннєву станцію. Також з проаналізованих документів встановлено факт створення Українського інституту насіннєзнавства, який, на жаль, проіснував тільки декілька років.

З документів фонду № 27 цього ж архіву стала відомою подальша доля ботанічної секції СГНКУ за його реорганізації в НКР. Установлено, що саме на базі секції в системі НКР у 1928 р. створено Український інститут прикладної

(застосованої) ботаніки (УІПБ) та в системі НКЗС – Інститут генетики та селекції. Серед завдань обох інститутів значилося проведення сортовивчення та сортовипробування сільськогосподарських культур. При УІПБ організовано спеціальний відділ сортовипробування.

Важливу роль в історії вітчизняного сортовипробування відіграла діяльність Сорто-насіннєвого управління Цукротресту (СНУ). У ЦДАВО України матеріали з діяльності цього управління виділено в окремий фонд № 2501. Як значиться у документах, для проведення й координації у підпорядкованій мережі селекції, насінництва і випробування сортів діяв самостійний селекційно-насіннєвий відділ. Архівні розвідки з організації сортовипробування в СНУ частково провів М.В. Присяжнюк [7]. Зокрема, ним встановлено мережу управління, його завдання, асортимент культур, з якими працювали установи мережі тощо. Окрема стаття автора присвячена заснованим СНУ, НКЗ і СГНКУ, короткочасним курсам для підготовки спеціалістів сортівничої справи [8].

Джерельною базою в дослідженні діяльності СНУ Цукротресту, окрім архівних документів, слугував спеціальний видавничий орган управління «Бюлетень Сортівничо-насіннєвого управління Цукротресту». На сторінках бюлетеня опубліковано результати наукових досліджень з різних напрямів сільськогосподарської науки, матеріали з'їздів та нарад, наукові звіти тощо.

Вирішальну роль у заснуванні Української сортомережі відіграло Всеукраїнське товариство насінництва (ВУТН). Передумови його організації та напрями діяльності частково висвітлено у публікації Х.М. Піпан [9]. Про-

те недостатньо розкритим залишилося питання участі ВУТН у створенні вітчизняної мережі сортовипробувальних пунктів. Про прийняття рішення стосовно закріплення сортовипробувальної роботи з польовими культурами за спеціальними установами згадує у монографії «Полтавське дослідне поле: становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві)» В.А. Вергунов [10]. Подальше формування мережі й наукові програми з вивчення сортів висвітлено у колективній науковій праці за редакцією В.Я. Юр'єва [11], а також у брошурі В.Г. Батиренка [12]. Варто зазначити, що саме з 1923 р. започатковано державне сортовипробування, регламентоване загальною програмою з визначеними сортами культур. Найорганізованіше цю роботу проводили у дослідних установах бурякоцукрової галузі СРСР. Коротка, проте досить цінна, інформація про дослідні пункти та їхні науково-виробничі завдання міститься на сторінках збірників СНУ «Сортоводные станции Сахаротреста» та «Сеть опытных полей в сельхозах Сахаротреста» [13, 14]. За їхніми даними сортовипробування на той час проводили 16 дослідних установ. Поширеним було колективне сортовипробування. Методичні вказівки стосовно методики опрацювання результатів цієї роботи узагальнив у «Трудах» з прикладної ботаніки і селекції В.Г. Батиренко [15].

Така організація роботи в УСРР спонукала до заснування в 1924 р. Державної мережі сортовипробування на території РРФСР. Тоді ж, як засвідчено у праці М.К. Фірсової [16], активну діяльність у напрямі всесторонньої оцінки сортів розпочав

В.В. Таланов. Саме він, як значиться у праці П.Є. Маринича [17], здійснював керівництво південною мережею сортовипробуваних установ СРСР. Північну очолював В.Є. Писарєв. Автор підкреслює, що лише у 1931 р. відбулося об'єднання двох мереж з утворенням у ВІРі єдиної державної сортомережі.

Визначною подією в розвитку сортовивчення, зокрема стосовно узгодження методики його проведення, оцінки сортів зернових культур і цукрового буряку, стала II Всесоюзна науково-агрономічна нарада Цукротресту, матеріали якої було опубліковано окремим виданням [18]. На основі резолюцій, прийнятих на зібранні відділом сортовипробування Всесоюзного інституту прикладної ботаніки і нових культур, розроблено перспективний план розвитку дослідної справи, у тому числі й сортовипробування на 1927–1931 рр. За підтримки інституту його видали окремою книжкою [19]. Вагомим рішенням також прийнято на Всесоюзному з'їзді з генетики, селекції, насінництва і племінного тваринництва, що відбувся 1929 р. у м. Ленінграді. У спеціально підготовлених трудах з'їзду [20] міститься інформація щодо ухвалених правил районування і стандартизації сортів, щодо створення Всесоюзного науково-технічного комітету із сортонасінневої справи та його Бюро, а також щодо розроблення першого проекту сортового районування зернових культур.

Варто відмітити, що Всесоюзний інститут прикладної ботаніки та нових культур брав активну участь і в міжнародному сортовивченні. Про це значиться у праці Б.А. Паншина [21].

З розширенням сортовипробувальної мережі удосконалювалися напрями досліджень: визначали врожайність, якість,

стійкість сортів тощо. Як зазначено у монографії за редакцією В.В. Таланова [22], згідно з результатами цих випробувань сорти розподіляли на три групи: стандартні, рекомендовані та допустимі.

Початок тридцятих років, як показали результати архівних розвідок, завершених збірником документів і матеріалів за науковою редакцією В.А. Вергунова [23], ознаменувався створенням Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук. Аналізуючи зібрані в книжці документи, став відомим факт об'єднання сортомережі Цукротресту з подібною мережею Наркомзему з підпорядкуванням останньому. З книги «Общая селекция и семеноводство полевых культур» [24] стало відомо про об'єднання в 1932 р. Української сортомережі НКЗ з відділом сортовипробування ВІРу та створення Всеукраїнської державної сортовипробувальної мережі. У цій праці також розкрито її організаційну структуру та завдання.

Подальший розвиток вітчизняного сортовипробування вдалося з'ясувати з друкованих органів НКЗ УСРР («Бюлетень Народного комісаріату земельних справ УРСР»), НКЗ СРСР («Сборник основных приказов и инструкций Народного Комиссариата Земледелия СССР») та Державної комісії із сортовипробування зернових культур («Информационный бюллетень»). Вивчаючи низку постанов і наказів, розміщених у зазначених збірниках, варто виділити постанову Ради Народних Комісарів СРСР від 1937 р., якою задекларовано створення Державної комісії із сортовипробування зернових культур [25], наказ НКЗ СРСР про передачу Держкомісії із сортовипробування зернових культур сортодільниць Держ-сортомережі ВІР [26], постанови

стосовно організації сортовипробувань окремих сільськогосподарських культур тощо. Опрацювавши вищенаведені джерела, вдалося відтворити мережу сортовипробувальних пунктів у період 1930–1990 рр. Порівняння отриманих результатів дільницями випробування сортів радянського періоду з результатами сучасних установ сприяло переосмисленню реформування сучасної системи державного сортовипробування.

Дослідити діяльність Державної служби з охорони прав на сорти рослин України вдалося завдяки вивченню постанов Кабінету Міністрів України, зібраних у збірнику «Зібрання по-

станов Уряду України». Зокрема, опрацьовано наказ Міністерства сільського господарства та продовольства України про перейменування Державної комісії по сортовипробуванню сільськогосподарських культур у Державну комісію України по випробуванню та охороні сортів рослин Мінсільгосппроду України, закон України «Про охорону прав на сорти рослин», постанови КМУ «Про Реєстр сортів рослин України», «Про утворення Державної служби з охорони прав на сорти рослин та Українського інституту експертизи сортів рослин». Дослідження документів дало можливість також з'ясувати участь нашої країни

в міжнародному сортовипробуванні сільськогосподарських культур та розкрити сучасний стан державної системи охорони прав на сорти рослин.

Таким чином, аналіз наукових публікацій у галузі селекції, насінництва та сортовипробування, архівних документів та опублікованих урядових постанов визначив відсутність комплексного дослідження історії створення спеціальної системи охорони прав на сорти рослин. Це й підтверджує необхідність відтворення еволюції вітчизняного сортовипробування, враховуючи 90-річчя заснування Української мережі випробування сортів.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Шелепов В.В. Селекція, насінництво та сортознавство пшениці / В.В. Шелепов, М.М. Гаврилюк, М.П. Чебаков [та ін.] // УААН, Миронівський ін-т пшениці ім. В.М. Ремесла; за ред. В.В. Шелепова. – Миронівка, 2007. – 405 с.
2. Вергунов В.А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В. А. Вергунов // УААН, ДНСГБ. – К.: Аграрна наука, 2006. – С. 10, 114.
3. Балашев Л.Л. Государственное сортоиспытание зерновых культур в СССР (краткий обзор развития сортоиспытания) / Л.Л. Балашев // Информационный бюллетень / Государственная комиссия по сортоиспытанию зерновых культур при Министерстве сельского хозяйства СССР. – 1947. – № 11 (128). – С. 12.
4. Піпан Х.М. Селекція озимої пшениці в Україні: історія та здобутки / Х.М. Піпан // НААН, ННСГБ; за наук. ред. В.В. Шелепова. – К., 2013. – С. 52.
5. Маринич П.Е. Государственное сортоиспытание в СССР / П.Е. Маринич // Селекция и семеноводство. – 1967. – № 6 (нояб. – декаб.). – С. 20–27.
6. Паншин Б. Питання районного виховання сортів цукрового буряка / Борис Паншин // Вісник с.-г. науки. – Х., 1927. – Т. IV. – № 2–3. – С. 52–55.
7. Присяжнюк М.В. Передумови становлення та науково-організаційні засади функціонування вітчизняного сортовипробування у 20-х роках ХХ ст. / М.В. Присяжнюк // Селекція і насінництво: міжвідомчий тематичний науковий збірник. – Х., 2011. – № 99. – С. 192–199.
8. Присяжнюк М.В. Науково-освітня діяльність вищих короткочасних селекційно-насінневих курсів при Сортівничо-Насінньовому Управлінні Цукротреста (1920–1922) / М.В. Присяжнюк // Селекція і насінництво. – 2011. – Вип. 100. – С. 322–327.
9. Піпан Х.М. Всеукраїнське товариство насінництва: історія заснування, структура та напрями діяльності / Х.М. Піпан // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали VIII Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 21 трав. 2013 р. / НААН, ННСГБ; редкол.: В.А. Вергунов (голова), О.Є. Тарабрін, Ю.А. Горбань та ін. – К., 2013. – С.101–104. – (До 150-річчя з дня народження академіка В.І. Вернадського).
10. Вергунов В.А. Полтавське дослідне поле: становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві) / В.А. Вергунов. – К., 2009. – С. 67.
11. Общая селекция и семеноводство полевых культур / [В.Я. Юрьев, П.В. Кучумов, Г.Н. Линник и др.]; под ред. В.Я. Юрьева. – М.: Сельхозгиз, 1940. – С. 278–293.
12. Батыренко В.Г. Сортоизучение в сети Всеукраинского Общества Семеноводства: программа работ / В.Г. Батыренко; Всеукр. Т-во Насінництва. – Х., 1926. – Бюл. 20. – 17 с.
13. Нестеров А.Ф. Сеть опытных полей в сельхозах Сахаротреста / А.Ф. Нестеров // Бюллетень Сахаротреста. – 1925. – № 10 (30) октябрь. – С. 61–66.
14. Сортоводные станции Сахаротреста / Сортоводно-Семенное Управление Сахаротреста. – К.: Изд. Сахаротреста, 1923. – 359 с.
15. Батыренко В.Г. К вопросу о методах обработки данных коллективного сортоиспытания / В.Г. Батыренко // Труды по прикладной ботанике и

- селекції / Всесоюз. НИИ прикл. ботаники и новых культур, Гос. ин-т опытной агрономии. – Ленинград, 1926. – Т. 16, вып. 4. – С. 91–98.
16. Фирсова М.К. Итоги работы контрольно-семенной лаборатории / М.К. Фирсова // Информационный бюллетень / Государственная комиссия по сортоиспытанию зерновых культур при Министерстве сельского хозяйства СССР. – 1947. – № 12 (129). – С. 39–44.
17. Материалы II Всесоюзного Научно-Агрономического Сопещения Сахаротреста. – К.: Изд. газеты «Экономический Вестник», 1927. – 581 с.
18. Перспективный план работ Всесоюзного института прикладной ботаники и новых культур на пятилетие 1927/28–1931/32 гг.: проект. – Л.: Печатня, 1928. – 215 с.
19. Труды Всесоюзного съезда по генетике, селекции, семеноводству и племенному животноводству в Ленинграде 10–16 января 1929 г. – Л.: Изд. ред. коллегии съезда, 1930. – Т. 1. Состав, работа и постановление Съезда. – 177 с.
20. Сорты зерновых культур и районы их распространения / Всесоюз. ин-т растениеводства НКЗ СССР, отд. сортоиспытания; под ред. В.В. Таланова. – М.; Л.: Сельхозгиз, 1932. – Вып. 1. – 491 с.
21. Вергунов В.А. Всеукраїнська Академія Сільськогосподарських Наук. Збірник документів і матеріалів / В.А. Вергунов, І.В. Гриник, З.П. Кірпаль, Н.І. Семчук [та інші]; за наук. ред. В.А. Вергунова; за загальною ред. Ю.Ф. Мельника. – К.: Аграрна наука, 2006. – С. 6.
22. Государственное сортоиспытание // Общая селекция и семеноводство полевых культур / В.Я. Юрьев, П.В. Кучумов, Г.Н. Линник [и др.]; под ред. В.Я. Юрьева. – М.: Сельхозгиз, 1940. – С. 278–293. – (Сер. «Учебники и учебные пособия для сельскохозяйственных вузов»).
23. Постановление Совета Народных Комиссаров СССР 29 июня 1937 г. «О мерах по улучшению семян зерновых культур» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: в 5-ти т. / [сост. К.У. Черненко, М.С. Смиртюков]. – М.: Изд. Полит. лит., 1940. – Т. 2. 1929–1940 годы. – С. 606–614.
24. Приказ № 665 от 4 августа 1937 г. «О передаче Госкомиссии по сортоиспытанию зерновых культур сортоучастков Госсортосети ВИР» // Сборник основных приказов и инструкций Народного Комиссариата Земледелия СССР. – М., 1937. – № 22. С 31 июля по 10 августа 1937 г. – С. 12.

Шановні читачі!

*Редакція науково-практичного журналу
«Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин»
щиро вітає з Новим роком та світлим Різдвом Христовим!*

*У ці святкові дні прийміть найщиріші побажання щастя, добра та благополуччя.
Нехай збудеться задумане, забудеться погане.
Наснаж та нових здобутків на творчій ниві! Будьте здоровими!
Гарного настрою та успішної долі на довгі роки!*